

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
İ.NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

AYTƏN PİLAĞA qızı SADIQOVA

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TEONİM VƏ DEMONİM
KOMPONENTLİ FRAZELOGİZMLƏR**

5706.01 – Azərbaycan dili

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2018

Dissertasiya Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Nəriman Fərman oğlu Seyidəliyev**
filologiya üzrə elmlər doktoru

Rəsmi opponentlər: **Nizami Manaf oğlu Xudiyev**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Sevinc Novruz qızı Əliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı müəssisə: **Bakı Dövlət Universiteti**
“Azərbaycan dilçiliyi” kafedrası

Müdafiə “27” fevral 2018-ci il tarixdə saat 16-⁰⁰da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141- Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “26” yanvar 2018-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

S.Y.Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. “Frazeologiya dilin rəngarəngliyini, obrazlılığını, ekspressivliyini, eləcə də dil vasitəsi ilə həyatda ünsiyyət prosesinin səlisliyini, gözəlliyini, emosionallığını təmin etməkdə böyük rol oynayan bir sahəsidir”¹. Belə ki, hər bir xalqın dilinin frazeoloji sistemi, bir növ, həmin xalqın əxlaqi dəyərlər kodeksi, mənəvi kimlik vəsiqəsi, etnokulturoloji bilgi toplusudur. Məhz frazeoloji vahidlərdə bu və ya digər xalqın etnopsixoloji təmayülü, milli-mənəvi dəyərləri, məişəti, adət və ənənələri, zövq və prioritetləri haqqında kifayət qədər müfəssəl məlumat əldə etmək mümkündür. Bu mənada frazeoloji sistemi xalqın linqvokulturoloji bilgilərinin lakonik konspekti adlandırsaq, heç də yanılmırıq. Qeyd edilənlərin fonunda məhz frazeoloji vahidlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin dəyərləndirilməsi vasitəsilə hər hansı bir xalqın öz tarixi boyunca tapındığı inanc və əqidələri haqqında müəyyən lakonik informasiyanın əldə edilməsi mümkündür.

Azərbaycan dilində yer alan teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlərin (TDKF-lərin) araşdırılmasının aktuallığını şərtləndirən ən mühüm amillərdən biri də burada digər frazeologizmlər qrupunda müşahidə edilməyəcək səviyyədə etnomentallıq, linqvokulturoloji informasiya bloku kimi formalaşmış inkişaf etdirilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, bu qrup ifadələrin sistemli araşdırılması və ya konkret semantik sahə, komponent prinsipinə görə daha lokal tədqiqi xalqın tarixi, bugünü və gələcəyə yönəlmiş perspektivləri haqqında ümumi məlumatın əldə edilməsinə yardımçı ola bilər. Məhz dini-sakral məlumatların əks olunduğu frazeologizmlər tarixdən bu günə bağlantı, verbal “körpü”, eyni zamanda əxlaq-etik prioritetlər kodeksidir və ata-babalarımızın mənəviyyat mirası kimi nəzərdən keçirilə bilər. F.İ. Buslayevin də qeyd etdiyi kimi, frazeologizmlərin, bir növ, “dədə - babalarımızın sələfləri üçün vəsiyyət etdiyi”; “tənqidi nəsihətamiz formada qərar tapan və həm mənəviyyat qanunlarını, həm sağlam məntiqi ehtiva edən mikroaləmləri ehtiva etməsi”² faktından çıxış etsək, TDKF-lərin mikroaləmlər matrisasını təcəssüm etdirdiyini yəqin edə bilərik.

Azərbaycan dilindəki teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlərin sistemli təhlili də bu qəbildən dəyərləndirmələrin alternativsiz-

---

¹ Seyidəliyev N. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası. Filol. elm. dok..... dis. Bakı, 2009, s 14.

² *Буслаев Ф. И.* Русские пословицы и поговорки, собранные и объясненные. М.: Русский язык, 1954, с 37.

liyini tam əyaniliklə ortaya qoyur. Bu baxımdan “hər hansı milli dilin frazeologiyasının dərinədən öyrənilməsi həmin dilin tam mənimsənilməsində əsas halqadır və eləcə də o dilin daşıyıcılarının zəngin, rəngarəng və bir qədər də sirlilərlə açılan pəncərə”-olduğunu vurğulayan M.Mirzəliyevanın yanaşması ilə razılaşmamaq olmaz¹. Məhz bu səbəbdən xalqımızın dini doqmalarını, tapındığı obraza münasibətini, onun antroposentrik rakursdan mənimsəmə özəlliklərini dolğun şəkildə müəyyənləşdirmək məqsədi mövzunun aktuallığını birmənalı şəkildə ortaya qoyur.

Azərbaycan dilindəki TDKF-lərinin semantik planda təhlili və eləcə də onların allyüzial fonunun aşkarlanması istiqamətində apardığımız təhlillər V.N.Teliyanın “dilnin frazeoloji tərkibinin xalqın milli özünüdərk identifikasiyası kimi meydana çıxan linqvokulturoloji ortaqlığın əks etdirildiyi güzgü olması” ilə bağlı fikrini təsdiqləyir². Araşdırmalar, həm də müəllifin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, frazeologizmlərin formalaşmasında etnokulturoloji stereotiplərin və etalonların mühüm rol oynadığını, obraz və simvol seçimində də məhz mövcud etnokultural “informativliyin konnotasiyalarının “zühur”u”, yəni representasiyası faktorunun xüsusi önəm kəsb etdiyini ortaya qoyur³. Məhz obraz və simvolların əsrlərin sınağından keçərək günümüzədək frazeoloji sistemdə yaşadılması məqamı teonimik varlığa və demonimik təsəvvürlərə qazandırılan funksiyalarda, onların bu və ya digər şəkildə səciyyələndirilməsində aşkara çıxmış olur. Belə ki, Azərbaycan xalqının təkallahlılıq inamı ilə bağlı çoxminillik seçimi dilimizin frazeoloji sistemindən yan keçə bilməzdi. Politeonimik keçmişə malik xalqların dilində - rus dilində *жив богам* “*allahların qəzəbi*”, rus dilində *пища богов*, ingilis dilində *Food of the Gods*, “*allahların yeməyi (qidası)*”, yunan dilində *ἄμβροσία* [ambrosiya] (hərfi tərcümədə: “ölümsüzlük”) “*allahların içkisi*” və s. bu kimi ifadələr təsadüfi olmadığı halda, hələ İslamdan öncə tanrıçılıq inancına sahib olmuş bir toplum varisləri kimi Azərbaycan xalqında çoxallahlılıqla bağlı ifadələrin işləkliyi müşahidə edilmir. Bundan fərqli olaraq, V.Aslanovun da qeyd etdiyi kimi, dilimizdə, xüsusilə də onun frazeoloji sistemində, zərdüştlüklə bağlı olan elementlər bu və ya digər dərəcədə mühafizə edilmişdir və hətta “zərdüştlük özündən əvvəlki etiqadları, büt-pərəstlik əqidələrini sıxışdırıb aradan çıxara bilməmiş, əvvəlki inamlarla qaynayıb-qarışmışdır. O,

¹ Буслев Ф. И. Русские пословицы и поговорки, собранные и объясненные. М.: Русский язык, 1954, с 37.

² Телия. В.Н. Метафоризация и её роль в создании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. М.: Наука, 1988. с.173-175

³ Телия. В.Н. Что такое фразеология ? М.: Наука, 1966, 84 с.

həmcinin “boş-boş, mənasız danışmaq” analımını verən “ağzını günə vermək” ifadəsinin İslamın gəlişi Günə sitayiş edən zərdüştlərin inanc və dini rituallarına kinayə əsasında meydana gəlmişinə diqqət çəkmişdir¹. Bu isə dolayısı ilə o deməkdir ki, Azərbaycan xalqının çoxallahlılıq inancına söykənən tarixi olmadığından dilimizdə bu qəbildən ifadələrin işlənməsi qeyri-mümkün olduğu kimi, Gün, Ay simvollarının teonimik obraz rəngindən kənarlaşması da bu qrup ifadələrin TDKF-lərin tərkibində araşdırılmasını qeyri-mümkün edirdi. Azərbaycana İslamın “gəliş”i tarixinin hicrinin 18-ci ilində (yəni miladi tarixi ilə 639-cu ildə)² başlaması dilimizin frazeoloji sisteminə Allah teonimi və şeytan demoniminin daxil olmasının və Quran allyüziyaları fonunda meydana gələn ifadələrin formalaşmasının təxminən 1500 illik böyük bir zaman kəsiyini əhatə etdiyini ortaya qoyur. TDKF-lərin obrazlarında, daşdığı semantik yüklə, ifadə etdikləri allyüzial fonda xalqımızın tarixi “metaforik şifrələndiyi” üçün, görkəmli rus frazeoloqu B.A.Larinin “frazeologimlərin, sanki səhər günəşinin işığı şəhdə öz əksini tapdığı kimi, həmişə dolayısı ilə xalqın dünyagörüşünü, ictimai-siyasi quruluşunu, dövrün ideologiyasını əks etdirməsi” haqqında gəldiyi qənaətin doğruluğunu etiraf etməyə bilmərik. “Məhz, frazeologizm öz daxili formasında mədəniyyətin, yəni mifologiyanın, arxitiplərin, , tarixi hadisələri əks etdirən ənənələrin, maddi mədəniyyət elementlərinin “izlərini” ehtiva etdiyi”³ üçün, onlar xalqla tanışılıqda bir vasitə rolu oynayır.

Sözsüz ki, qeyd etdiyimiz araşdırmalar mövcud tədqiqat işinin maraq və dəyərini qətiyyənlə azaltmır. İnkaredilməz faktdır ki, Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlərin leksik-semantik, üslubi-funksional və eləcə də struktur özünəməxsusluğu geniş və müfəssəl şəkildə araşdırılır. Bir çox hallarda teonim və demonim komponentli frazemlərə ümumi məzmun və araşdırma predmeti çərçivəsində müraciət edilmişdir. Məsələn, N.Seyidəliyev “Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası” adlı doktorluq dissertasiyasında “Dini məzmunlu frazeoloji birləşmələr”in təhlilinə ayrıca yer vermiş və bu kontekstdə TDKF-lərin təhlilinə diqqət

---

¹ Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqatlar: 3 cildə, I. c., Bakı: Elm, 2003, s. 142.

² Bünyadov Z., Vəlixanlı N. Azərbaycanda dini proseslər və onların yerli əhali üçün nəticələri. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, II c., Bakı: Elm, 2007, s. 24

³ Бабкин А.М. Русская фразеология, ее развитие и источники. Л.: Наука, 1990, 220 с.

kökləmişdir¹. Bəzi hallarda isə adıçəkilən frazeologizmlərin semantik spesifikasiyası əsas hədəf təşkil etmədiyindən aparıcı mövzuya müvafiq problemin həlli üçün uyğun frazemlərə nümunə gətirilmiş, müəyyən periferik dəyərləndirmələr aparılmışdır. Məhz bu baxımdan, xalqımızın etnometal düşüncəsinin mühüm məqamlarını əks etdirən teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlərin ayrıca geniş və sistemli araşdırılması vacib məsələlərdən hesab olunur. Araşdırmamızda dəyərləndirilən ən fərqli problemlər kontekstində biz digər dillərdə də analoji dil faktlarını araşdırmış Z.B.Yəhyayeva, A.Y.Musorin, Y.M.Çernikova, A.Peyanoviç və bir çox başqalarının qələmindən çıxmış həmin tədqiqatlarda səsləndirilən fikirlərə müraciət edəcək, qiyabi polemika və müzakirələrdə öz mövqeyimizi açıqlayacağıq.

Dilimizdəki teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlərin geniş, hərtərəfli, sistemli araşdırılmasının aktuallığını şərtləndirən məqamlardan biri də ölkəmizin öz müstəqilliyinə qovuşduğu dövrdən etibarən dinə və dinin cəmiyyətdəki mövqeyinə münasibətin köklü surətdə dəyişməsi ilə bağlıdır. Belə ki, sovet dönməsində hegemon ideoloji məşin tələq etməyə çalışdığı ateist tərbiyə metodları, ateizm ideoloji doktrinası cəmiyyətdə uzun müddət bu məsələdə boşluğun yaranmasına rəvac vermişdir. Repressiya xofunu yaşamış cəmiyyət 70-80-ci illərdəki ətalət mühitindəki ümumi stoqnasiya ilə bir araya sığmayan təqiblər mexanizmini də yaxşı xatırlayır. Ateizmin ali məktəblərin tədris proqramlarında ayrıca və məcburi fənlər sırasına salındığı sovet rejimində dinə və dinlə bağlı olan hər bir şeyə ehtiyatlı münasibətin hökm sürməsi tamamilə anlaşılan və məntiqə müvafiq idi. Bu baxımdan Azərbaycan linqvokulturoloji mühitinin ayrılmaz tərkib komponentlərindən sayılan teonim – demonim tərkibli frazeologizmlərin elmi müstəvidə obyektiv araşdırılmasından söhbət belə gedə bilməzdi. Belə ki, sovet dönməsinə dair işgüzar, siyasi, pedaqoji və s. diskurs ortamlarında Allah, Tanrı və s. teonimik komponentlərin yer aldığı ifadələrdən istifadəyə qeyri-rəsmi yasaq qoyulması onların funksional sərbəstlik imkanını əlindən almışdır. Həmin ifadələr əsas etibarilə məişət diskursunda, gündəlik danışıqda yaşadılır və yeni funksional-üslubi çalarlarla zənginləşirdi. Həmin materiallar əsasında teonim-demonim komponentli frazeoloji vahidlərin elmi araşdırılmasının aparılması isə sovet ideoloji məşinin bütün əziyyətlərinə baxmayaraq, Tanrı kəlamının

---

¹ Seyidəliyev N. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası. Filol. elm. dok..... dis. Bakı, 2009, s.138-146.

xalqımızın yaddaşından silinməsi yönündə işinin uğursuzluğa düşər olduğunu əyani və təkzibedilməz sübutu ola bilərdi. Bu baxımdan adıçəkilən frazeoloji materialla bağlı araşdırma mövzusunun özünün təhlili həllini uzun onilliklər boyu “gözləməsi” qaçılmaz idi. Uzun onilliklərin yasaq və qadağalarına baxmayaraq, xalqımızın qəlbinin dərinliklərində yaşatdığı və eləcə də az qala hər söz – cümlə başı dilinə gətirdiyi Allah, Tanrı kəlamı və bu kəlamlarla bağlı ifadələr yenidən elmi diskussiya və təhlil obyektini kimi diqqəti cəlb etməyə başladı. Mövzumuzun aktuallığını şərtləndirən digər məqam da, məhz, elə bu cəhətlə bağlıdır. Belə ki, dini bilgilərin artdığı və ən əsası topluma, ayrı-ayrı sırası fərdlərə bu bilgilərin daha yaxın və anlaşılın olduğu məqamda dilimizdəki teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlərin həmin dini doqmalara adekvatlığı məsələsi diqqət və maraq doğurmaya bilməz. Belə ki, irəlidə izləyəcəyimiz kimi, bir çox məqamlarda Azərbaycan dilindəki teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlər müqəddəs kitabımız “Qurani-Kərim”də yer alan Tanrı kəlamlarını təkrarlayırsa və ya onların allüzial istinadını təşkil edirsə, bəzi frazeoloji vahidlərdə tam fərqli vəziyyəti müşahidə etmiş oluruq. Məsələn, “*Allah kərimdir*” ifadəsi müqəddəs kitabdan selektiv iqtibasdan başqa bir şey deyil.

Azərbaycan dilindəki TDKF-lərin sistemli təhlili eləcə də dilimizə xas olan dünyanın dil mənzərəsi “tablo”sunun tam adekvat baxımından da müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, “dünyanın dil mənzərəsi millətin ümummilli nailiyyətlər sistemi olub, çoxlaylı, çoxsəviyyəli strukturlaşmaya malikdir. Məhz dünyanın dil mənzərəsi insanın daxili və xarici aləminin dərkinə, onun kommunikativ davranışını şərtləndirir”¹. Tək olan Allahın və antoqonist olan şər qüvvəsinin hansı ipostasda (məsələn, teonimik personaja aid olaraq, bağışlayan, cəzalandıran, görən, qiymətləndirən, şahid olan və s.; demonimik obrazda yoldan çıxaran, aldadan, şər-böhtan yayan və s.) təqdim edilməsi də xalqa xas olan dünyanın dil mənzərəsi haqqında təməl biliklərin müəyyənləşdirilməsinə xidmət edir. Bu mənada təqdim edilən araşdırma mühüm aktualıq kəsb edir.

Tədqiqat işinin obyektini və predmeti. Tədqiqat işinin obyektini Azərbaycan dilində yer alan teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlər təşkil edir. Tədqiqat işinin predmeti isə həmin qrup frazeologizmlərin leksik-semantik, struktur müstəvidə təhlili işinin

---

¹ Маслова В.А. Лингвокультурология: Учебное пособие для студентов высшей учебной заведений. М.: «Академия», 2004, с. 68

aparılması, onların allüzial fonunun müəyyənləşdirilməsi, semantik sahə metodu ilə səciyyələndirilməsidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan dilində yer alan teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, struktur müstəvidə təhlili işini aparmaq, onların allüzial fonunu yəqinləşdirmək, semantik sahə metodu ilə təsnifləndirilməsini aparmaqdır.

Qarşıya qoyulan bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı konkret vəzifələri yerinə yetirmək lazım gəlmişdir:

- Teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlərdə “söz oyunu” və fonetik obrazlılıq məsələlərini araşdırmaq;

- TDKF-lərdə semantik qruplarının tədqiqi işi çərçivəsində mövcud ifadələrdə variantlılıq və sinonimiya problemini dəyərləndirmək, variantların çoxmənalılıq potensialındakı fərqli cəhətlərini göstərmək, omonimiya, enantiseimiya və antonimiya hallarının özəlliklərini müəyyənləşdirmək;

-TDKF-lərdə transformativ variativlik və frazeoreflxivlik faktlarının təhlilini aparmaq, onların struktur spesifikasiyasına aydınlıq gətirmək;

- TDKF-in evfemizm kimi çıxış edə bilməsi ilə bağlı fərqli durumlara aydınlıq gətirmək;

- TDKF-lərdə intertekstuallıq faktorunun rolunu müəyyənləşdirmək; “Qurani-Kərim”in allüzial fon kimi mövqeyinin bibleizmlərdəki “İncil” faktorunun rolu ilə müqayisəsini aparmaq;

- Azərbaycan dilindəki TDKF-lərin digər türk dillərindəki analogi vahidlərin ortaq allüzial fonunu müəyyənləşdirmək; Azərbaycan və Türkiyə türkcələrindəki TDKF-lərin semantik adekvatlıq əmsalını dəqiqləşdirmək;

- Azərbaycan dilində Quran sitat, kvazisitə və ya reministensiyası kimi meydana çıxmış TDKF-lərin orijinal mənbə ilə qarşılaşdırılması əsasında onların mənbəyə adekvatlıq (autentilik) səviyyəsini müəyyənləşdirmək;

- Teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlərin formalaşmasında “Kitabi-Dədə Qorqud”un allüzial fon kimi rolunu müəyyənləşdirmək; epos allüziyası kimi formalaşan ifadələrin orijinal mətnə münasibətinə (autentikliyinə) aydınlıq gətirmək;

- Teonim komponentli frazeoloji vahidlərin meydana çıxmasında bədii əsərlərin allüzial fon kimi rolunu müəyyənləşdirmək;

- Teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlərin frazeo-semantik sahə metodu ilə təhlili və təsnifləndirilməsini aparmaq.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar. Tədqiqat işində müdafiəyə

çıxarılan müddəalar aşağıdakılardır:

– Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemində teonom və demonim xarakterli vahidlərin üslubi və struktur xüsusiyyətləri xüsusi mövqə tutur;

– TDKF-lərdə təhlil zamanı fonetik obrazlılıq, söz oyunu variantlıq, sinonimiya, omonimiya, enantisimiya, antonimiya münasibətlərinin təsbit olunması üzə çıxmışdır;

– Teonim və demonim komponentli frazeoloji birləşmələrdə allüziyanın olması faktı öz əksini tapır;

– Allüziya faktorunun rolu “Qurani Kərim”də, “Kitabi-Dədə Qorqud”da, bədii əsərlərdə, peyğəmbər hədislərində özünü göstərir;

– Teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlərin semantik qruplaşdırılması, ona yeni yanaşma, semantik “boşalma” frazesemantik sahə metodunun tətbiqi TKF-ləri fərqləndirməyi labüd edir;

– Demonim komponentli frazeoloji vahidlərin adekvat semantik tutumu və somatik frazeologizmlərin təhlili zamanı obrazın antroposentrikləşməsi həlledici rol oynayır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan dilçiliyində və eləcə də turkologiyada ilk dəfə olaraq TDKF-lər sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Bu isriqamətdə dissertasiyada sistemli araşdırmaya cəlb edilməmiş TDKF-lərin leksik-semantik və struktur özəlliklərinə deyil, onların allüzial fonunun müəyyənləşdirilməsinə xüsusi diqqət ayrılmasından çıxış etsək, araşdırmanı dini semantikəli ifadələrlə bağlı tədqiqatlarda bir ilk, bir elmi yenilik ortaya qoyduğunu təsbit etmiş olarıq. İlk dəfə olaraq TDKF-lər linqvokulturoloji fenomen kimi araşdırılmış və onların formalaşmasında etnomentallığın, xalqın tarixi keçimisinin rolu müəyyənləşdirilmiş, allüzial fonu təşkil edən mənbələrə adekvatlıq əmsalı dəqiqləşdirilmişdir.

Tədqiqatın mənbə və metodları. Tədqiqat zamanı hər iki dilə dair frazeoloji və izahlı lüğətlərdən seçilmiş nümunələrə istinadən qarşılaşdırmalar, habelə ayrı-ayrı bədii əsər nümunələri, KİV və internet media materialları əsasında müqayisəli təhlillər aparılmışdır. Azərbaycan dilində yer alan TDKF-lərin böyük qisminin allüzial fonun “Qurani-Kərim”ə istinad etməsi səbəbilə araşdırmada müqəddəs kitabdakı orijinal mətn nümunələri ilə qarşılaşdırma və müqayisələrə geniş yer verilmişdir. Habelə müəyyən qism TDKF-lərin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının reministensiyası kimi meydana çıxması həmin qrup ifadələrin eposdakı orijinallarla qarşılaşdırılmasına da diqqət yetirilmişdir. Müqayisə və ümumiləşdirmələr aparılarkən təsviri və müqayisə-qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya mövzu-

su Azərbaycan dilində yer alan TDKF-lərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin, struktur özəlliklərinin tədqiqi işini, habelə allüzial fonunun müəyyənləşdirilməsini hədəf aldığından araşdırmaların nəticələri həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, tədqiqat işindən Azərbaycan dilinin nəzəri semasiologiyasının hazırlanması, mövzu ilə əlaqəli problemlərin araşdırılması, habelə dilimizin semasiologiyasının tədrisi zamanı da istifadə edilə bilər.

Dissertasiyadan əldə edilmiş ümumiləşdirmə və nəticələr Azərbaycan dilindəki TDKF-lərin izahlı lüğətinin tərtibi işində, habelə ən fərqli komponentli (Peyğəmbər, imamların adlarının, dini terminologiyanın və s. yer aldığı) dini məzmunlu frazeoloji vahidlərin leksik-semantik təhlilini hədəf alan araşdırmalarda mənbə kimi mühüm vasitə rolu oynaya bilər. Tədqiqatın türkologiya sahəsində teonimik və demonimik obraza istinad edən frazeoloji vahidləri təhlil hədəfi seçən ilk araşdırma olması onun Azərbaycan və digər türk dillərindəki analoji komponentli ifadələrin müqayisəli araşdırılması işinə cəlb edilməsini mümkün edir. Bu da ikidilli (türkdilli) TDKF-lər lüğətinin hazırlanması işində istifadəyə imkan yaradır.

Əldə edilən nəticələrin bir çox halda linqvokulturoloji səciyyə daşmasından çıxış edərək, zənn edirik ki, təqdim edilən araşdırma linqvokulturologiya ilə bağlı fənlərin tədrisi işinə də cəlb edilə bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas məzmunu Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi jurnallarda nəşr olunmuş məqalələrdə, eləcə də beynəlxalq konfranslardakı məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Tədqiqat işinin strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektinə və predmetinə, məqsəd və vəzifələri, tədqiqat metodu, təqdim olunan nəzəri müddəalar, işin elmi yeniliyi, onun nəzəri və praktik əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir, dissertasiyanın quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın birinci fəslini *“Azərbaycan dilindəki teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlərin struktur və üslubi xüsusiyyətləri”* adlanır. Bu fəsil 9 yarım fəsildən ibarətdir. Birinci yarım fəsil TDKF-lərdə antiteza, xiazm və daxili qafiyə haqqındadır.

Burada dünya dillərinin frazeoloji sistemində atalar və zərb məsələrdə antiteza priyomundan istifadə zamanı universal xarakter kəsb edən model statusu əldə olunmasından danışılır. Məsələn, müqayisə edək. *Xeyir Allahdan, şər şeytandan. Ağırılığın yer götürər, ruzusun Allah yetirər, Malı yox oğru apara, imanı yox şeytan apara*¹.

TDKF-lərdə antiteza strukturlu frazeologizmlər - aparıcı teonim və demonim komponentlərinin qarşılaşdırılmasına və süjet qarşılaşdırılmasına görə fərqlənirlər. Məsələn, birinci qrupa *Xeyir Allahdan, şər şeytandandır* kimi ifadələr, ikinci qrupa isə *Allah verdi, Allah aldı* tipli ifadələr daxil edilə bilər. Birinci halda İlahi başlanğıc və şər qüvvələrin əbədi ziddiyyət və mübarizəsi *Allah* və *şeytan* komponentlərinin antonimiyasında ifadə tapan qarşılaşdırılması qabarıqlıq kəsb edir. İkinci halda isə bütün səmavi kitablarda əks olunan Yusif peyğəmbər rəvayətinin süjet xəttinə əsaslanan frazeologizmi nəzərdən keçiririk².

Bir çox hallarda eyni struktur və eyni qəlib komponentlər təkrar olunduğu üçün antitezanın ikinci hissəsində reduksiya hadisəsi baş verir. Yəni antiteza strukturuna maliklik baxımından ehtimal edilən komponentlərin təkrarına ehtiyac duyulmur. Məsələn: *Adamların qorxusundan doğrunu demək olmur, Allahın qorxusundan – yalanı*³.

TDKF-lər arasında daxili qafiyə hesabına xüsusi obrazlılıq qazanan çox sayda ifadəyə təsadüf etmək olar. Məsələn: *Allah bilir işini, ağlatmaz dərvişini, Allah kərimdir, quyusu dərinidir*⁴.

Daxili qafiyə nəsr və ya nəzm nümunəsində misra, cümlə daxilindəki qafiyəyə istinad edir. Frazeoloji vahidlərdə istifadə edilmiş sözlər sadəcə daxili qafiyə hesabına təsadüfi olaraq seçilmiş və kontekst çərçivəsində məna əlaqələndirilməsi mümkün olan sözləri əhatə edir.

TDKF-lərdə, az da olsa, xiaz priyomuna da təsadüf edilir. Məlumdur ki, xiazmi adi sintaktik paralellikdə müşahidə edilən **ab** – **ab** tipli struktur ardıcılığından fərqli olaraq, **ab** – **ba** qəlibli əks istiqamətli paralellizmlə xarakterizə edilən üslubi priyomdur.

“*TDKF-lərdə fonetik obrazlılıq: alliterasiya və assonans*” adlanan ikinci yarım bölmədə fonetik üslubi vasitələr arasında alliterasiya və assonans hadisəsi xüsusi yer tutur. Sait və samit təkrarına istinad edən

¹ Atalar sözləri /Tərtibçi: Yaqubqızı M. Bakı: Nurlan, 2013, s. 26

² Богдал. Бог взял // Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений. М.: «Локид-Пресс», 2003

³ Ata-baba sözləri /Toplayan Abbasoğlu Adil. Təbriz: Dənək, s. 6

⁴ Ali Berazende Atalar sözləri və deyimlər (Toplayan Ali Berazende)
<http://www.gajil.20m.com/atasozlariA.pdf>.

alliterasiya və assonans bir çox hallarda qədim türk qafiyəsi kimi dəyərləndirilir¹.

“Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası” adlı doktorluq dissertasiyasında N.Seyidəliyev “frazeoloji birləşmələrdə fonetik obrazlılığın üslubi cəhətləri” olan alliterasiya və assonans faktlarını geniş və hərtərəfli şəkildə araşdırmışdır. “Həmin bədii obrazlı ifadə vasitələrinin işlədilməsi yolu ilə yaranan frazeoloji vahidlərin həm söz birləşməsi şəklində, həm də cümlə şəklində özünü göstərməsi” faktına diqqət çəkən alim təqdim etdiyi nümunələr sırasında teonim komponentli frazeologizmləri də qeyd edir: *Allah amanında, Allahın altında, Allah çarxını çevirsin*².

Azərbaycan dilində istər alliterasiya, istərsə də assonans xarakterli təkrarların yer aldığı kifayət sayda teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidi var.

V.M.Jirmunski “Ritmik – sintaktik paralellizm – qədim türk xalq epik şeirinin əsası kimi” adlı əhatəli araşdırmasında söz sənəti xəzinəsində yer alan konsonant səs təkrarlarının iki növdə fərqləndiyini qeyd etmişdir.

Tədqiqatçıya görə, daxili alliterasiya qafiyə çərçivəsində reallaşan samit təkrarını, xarici alliterasiya isə fərqli misralarda yer alan sözlərin samitlərinin, xüsusilə inisial konsonantlarının təkrarına istinad edir³.

Fərdi yaradıcılıq məhsulu kimi ortaya çıxan və uzual işləkliyi ilə seçilməyən frazeoloji vahidlərdə də alliterasiya priyomundan istifadə edilir. Məsələn, H.Cavidin “Knyaz” əsərində Marqonun dilindən səsləndirilən ifadəyə diqqət yetirək: *Almışdır onu Tanrı behiştə*¹. “Tanrı behiştə almışdır” – ifadəsinin daşdığı mənə yükünü “Tanrı dərgahına aparılmışdır”, “Dünyasını dəyişmişdir”, “Vəfat etmişdir” və s. kimi anlamlarla səciyyələndirmək olar.

Assonansa gəlicə, Azərbaycan dilində teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlərdəki assonans tipli təkrarların ən öteri təhlili

---

¹ Аллитерация/ Литературная энциклопедия. В 11 т.; М.: издательство Коммунистической академии, Советская энциклопедия, Художественная литература. Под редакцией В.М. Фриче, А. В. Луначарского. 1929-1939 http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_literature/182/%D0%90%D0%BB%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F

² Seyidəliyev N. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası. Filol. elm. dok..... dis. Bakı, 2009, s. 248-249.

³ Жирмунский В.М. Ритмико-синтаксический параллелизм как основа древнетюркского народного эпического стиха // Вопросы языкознания. М.: Наука, 1964, № 4. с.3-24

¹ Cavid H. Əsərləri. Beş cilddə, IV cild. Bakı, “Lider nəşriyyatı”, 2005, s. 34.

onu deməyə əsas verir ki, bu ifadələrin əksəriyyətində assonans uyumunu meydana gətirən səslərin yer aldığı sözlərdən istifadə ixtiyarı xarakter kəsb etmişdir.

I fəslin üçüncü yarım bölməsi TDKF-lərdə semantik qruplardan bəhs edir. TDKF-lərdə variantlılıq və sinonimiya Azərbaycan dilindəki teonim və demonim komponentli frazeoloji variantlılıq təzahürləri mövzudur.

TDKF-lərdə fonetik variantlılığa *Allahın yarası da var, çarəsi də var.* // *Allahın yarası da var, çarəsi da var* və s. Morfoloji variantlılığa nümunə. Məsələn, *Bu meydan, bu şeytan* // *Bu meydandır, bu şeytandır* və s. Sintaktik variantlılığa nümunə – *Allah bilir, nəyə dəvəyə qanad vermir* // *Allah dəvəyə qanad versəydi, uçurtmadığı dam baca qalmazdı* və s. Leksik variantlılığa nümunə *Şükür Allaha*// *Şükür Xudaya*// *Şükür İlahiyə*.

“Azərbaycan dilindəki teonim komponentli frazeoloji vahidlərin variantlarının çoxmənalılıq potensialındakı fərqli cəhətlər barədə (Allah adamı – Allahın adamı və oxşar məzmunlu frazemlər əsasında” adlanan digər yarım bölmədə tədqiqatçının təhlil və dəyərləndirilməsindən məlum olur ki, “Allah adamı” ifadəsi – həm dindar mömin şəxs, həm də heç kəsə işi olmayan halal və haramı ayırmağı bacaran xeyirxah şəxs deməkdir. N.Vəliyeva özünün üç cildlik frazeoloji lüğətində “Allah bəndəsi” frazeoloji vahidini belə səciyyələndirir: “*Allah bəndəsi* – *God’ s slave / a lamblike creature (about someone)* – *раб божий “Allahın qulu” / слуга божий “Allahın nökrü”*”¹.

Deyənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan dilindəki teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlər xalqımızın etnometal düşüncəsinin aparıcı özəlliklərini özündə ehtiva etməklə yanaşı onun həyata baxışının, dəyər və mənəvi prioritetlərinin metoforik qəlibli ifadəçisidir.

Birinci fəslin TDKF-lərdə variantlılıq hadisəsinin sinonimiyaya münasibəti məsələsinə həsr olunmuş bölməsində göstərilir ki, Y.Y.Korkina “Frazeoloji vahidlərin sistem münasibətləri məsələsinə dair” adlı məqaləsində yeni təhlil həlli ortaya qoyub. Belə ki, dilçi alim məlum ifadələrin reduksiya uğramış variantlarını həmin ilkin formanın fərqli komponent təkibli variantı kimi deyil, sinonimi nəzərdən keçirərək yazır: “Leksik-frazeoloji sinonimiya özü ilə qeyri-adi, özünəməxsus sinonimik “tor”, şəbəkə”, yəni sinonimik münasibətlər sistemini əmələ gətirir¹.

¹ Vəliyeva Nigar. Azərbaycanca-İngiliscə-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: Nurlar, 2006, s.76

¹ Коркина Ю.Е. К вопросу о системных отношениях фразеологических единиц. Вестник Новгородского Государственного Университета 2004, № 29, с. 114-116 (<http://www.novsu.ru/file/24262>)

TDKF-lərdə omonimiya, enantiseimiya və antonimiya adlanan hissədə Azərbaycan dilindəki teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlərin omonimliyi və antonimiyasından bəhs edərkən bu iki semantik söz qruplarının həmhüdüdü zonasında qərar tutan maraqlı bir dil hadisəsinə toxunmuşdur.

Teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlərin enantio-semikliyi yekcins mahiyyət kəsb etmir. Belə ki, birinci də İlahi ədalətin təcəssümü olan Tanrının həm müsbət, həm də cəza xarakterli mənfi hadisələrin gedişatının tənzipləməsi ambivalentliyə yol açdığı halda, demonimlərin nümunəsində bu komponentə yanaşmada müəyyən ikiləşmənin mövcudluğu həlledici rol oynayır. Məsələn: *Allahın işi* ifadəsi kontekstə görə həm mənfi, həm də müsbət anlam kəsb edə bilər. Bu növ enantiosemiya halları müvəqqəti və ya kontekstual enantiosemiya faktları kimi dəyərləndirilə bilər (bu barədə daha ətraflı bax: III Fəsil).

Teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlərin enantiosemiya bir çox hallarda teonim və demonim komponentin ekzistensiyası ilə şərtləndiyi halda, bəzi məqamlarda nitq ifadəçisinin intensiyası “ifadəxili antonimliyi”nin meydana çıxmasında həlledici rol oynayır.

Antonimlik faktlarını 1) bilavasitə teonim-demonim qarşılaşdırmasına əsaslan TDKF-lər (*Allahın işi – şeytan əməli; Allah adamı – şeytanın nökrü* (və ya *şeytan balası*); *Allaha şükür – lənət şeytana; Allaha bəndəlik eləmək – şeytana qulluq eləmək* və s.) və 2) bilavasitə teonim-demonim qarşılaşdırmasına əsaslanmayan TDKF-lər (*Allaha ağır getmək – Allaha xoş getmək; Allahın fağrı (Allahın dilsiz-ağızsız) – şeytanın əlinə çöp verər (şeytana papiş tikər* və s.) olaraq fərqləndirmək mümkündür.

Birinci fəslin beşinci yarımbölməsi “*TDKF-lərdə transformativ variativlik və frazeorefleksivlik*” adlanır. Burada danışanın intensiyasından, verbal kontakta verilən müddət və mövcud fiziki kontekstdən asılı olaraq bu və ya digər frazeologizmin struktur tərtibatı dəyişə, transformasiya modelləri “manevr” edə bilməsi şərtidir. Məsələn, nəsihətamiz nitq geniş tərkibli frazeologizmə istinada şərait yaratdığı halda, bunun tam əksi olan spontan reaksiya vəziyyətlərində refleksiv xarakterli ifadələrə yer verilə bilər. TDKF-lərin struktur özəlliklərindən bəhs edərkən üzərinə diqqət yönəltmək istədiyimiz məqam həmin ifadələrin struktur qəlibinin bir qisim hallarda praqmatik xarakterli müdaxilə və cilalanmalar nəticəsində lakonikləşməsi ilə bağlıdır.

Azərbaycan dilindəki TDKF-lərin struktur-semantik planda variativlik imkanlarını dəyərləndirərkən analogi bölgünün dilimiz üçün də

keçərli olduğunu müəyyənləşdirmiş oluruq. Nümunələr əsasında da məlum olur ki, birinci növ transformasiyada təkrar semantik dəyərləndirmə hökm sürür. Həmin dəyərləndirmə sayəsində, bəlli bir ifadənin semantik nüvəsində yeni nüvəyə doğru “sürüşmə” müşahidə edilir. Məsələn, daha öncə nəzərdən keçirdiyimiz, *Allah dəvəyə qanad versəydi, uçurtmadığı dam-baca qalmazdı* və *Allah bilir, niyə dəvəyə qanad vermir* ifadələrindən birincidə irreal əsasda (yəni qanadlı olduqda) dəvənin mümkün fəaliyyətinə diqqət çəkilir, ikinci transformasyon modeldə isə həmin mümkün davranış ehtimal edilərək Tanrının seçimi təqdir edilir. Göründüyü kimi, “semantik vurğu”nun tam eyniyyət kəsb etdiyini söyləmək çətindir.

Formal – semantik transformasiya formalarına gəlincə, burada eyni bir ifadənin həm qarğış, həm alqış, həm epitet, həm də rosesual səciyyələndirmə kimi işlənə bilməsi nəzərdən keçirilə bilər. Məsələn: *Allah nəzərindən əskik etməsin!; Allah nəzərindən əskik etsin!; Allahın nəzərində olmaq; Allahın nəzərindən düşmək, Allah öz nəzərində (kimisə) saxlamaq* və s. Marqlıdır ki, teonim komponentli frazeoloji vahidlərin Azərbaycan etnokulturoloji yapısına görə aktiv sayılan ritual – etiket ifadələrində (alqış, qarğış, epitet ifadələri və s.) yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirməklə yanaşı, çox asanlıqla bir semantik qrupdan digərinə keçid etmə xüsusiyyətini də ortaya qoyurlar. Bu isə, öz növbəsində, formal – semantik planlı transformasiyalara yol açır.

Frazeoloji transformasiya problemi bir çox halda frazeoloji variantlılıq məsələsi ilə kəşifir. Belə ki, bir qisim hallarda ilk baxışdan frazeoloji variant kimi təzahür tapan ifadələr semantik transformasiya faktı kimi ortaya çıxır.

Birinci fəslin digər yarım bölməsi “Azərbaycan dilindəki teonim komponentli frazeologizmlərdə evfemikləşmə” adlanır. Bu yarım bölmədə göstərilir ki, istənilən xalqın dilinin frazeoloji sistemi onun məişət, adət - ənənə, tarixi keçmişi ilə bağlı məlumatları ehtiva etdirməklə yanaşı, özündə həmin xalqın etiqadı ilə bağlı seçimini və bu seçimdən doğan teonimik və deonimik anlayışları əks etdirir. Həmin qrup frazeoloji vahidlərin ən maraqlı cəhətlərindən biri də dini inancların tələbi və ya insan psixologiyasına xas tabulaşmaya meyillilik müəyyən anlayış və ya obrazların evfemikləşməsi ilə bağlıdır. Bəlli olduğu kimi, yunanca “*nəzakətlə danışırım*”, “*daha yaxşı danışırım*” *euphémia / ευφήμη* anlamını ifadə edən evfemizm termini “danışana kobud, qeyri-taktik, mədəniyyətsiz, yersiz gələn ifadələrin daha neytral sinonimlərlə əvəzlənməsi” şəraitində meydana çıxan leksemləri ifadə edir .

Evfemizmlər bu və ya digər topluma aid olan əxlaqi-etik, dini-

mifoloji yasaq və tabular nəticəsində meydana gəldiyindən, demək olar ki, istənilən dünya dillərində inanclarla bağlı olan əvəzləyici nominasiya vahidlərinə təsadüf etmək mümkündür.

Azərbaycan və eləcə də müqayisə üçün müraciət etdiyimiz rus, ingilis və digər türk dillərinin materiallarına istinadən ümumi səciyyəyəndirmə apararaq, onu qeyd edək ki, bu məzmunlu frazeologizmlərdə evfemikləşməni iki istiqamətdə izləmək mümkündür: 1) *hər hansı bir qeyri-teonimik obrazın anlayışın evfemikləşməsinə xidmət edən* TDKF-lər; 2) *bilavasitə teonim komponentinin evfemistik ifadəsinin yer aldığı* TDKF-lər.

Konkret olaraq Azərbaycan dilindəki teonim komponentli frazeologizmlərin (TKF-lərin) evfemikləşmə potensialı məsələsinin təfəssilatlı təhlilinə qayıdaraq qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemində teonimik personajın adı mövqeyində İslamın gəlişi ilə *Allah* sözünün mütləq üstünlük qazanmasına baxmayaraq, dilimizdə hələ erkən dövrlərdən digər teonimlərə müraciət faktları məlumdur.

Azərbaycan xalqının etnopsixologiyası təvazökarlığı tərənnüm etdiyi və əldə edilən nailiyyətlərə görə Tanrıya minnətdarlığı kultlaşdırdığı üçün insanın malik olduğu nəsneləri, ərsəyə gətirdiyi nemətləri "*Allah verən*" kimi səciyyəyəndirməsi norma halını almışdır.

Azərbaycan dilindəki teonim "əvəzləyicisi" mövqeyində çıxış edən evfemizmlərin iştirakına görə TKF-ləri aşağıdakı iki qrup daxilində fərqləndirə bilərik: 1) bilavasitə İslamla bağlı olan, Quran sitat, kvazisitatu kimi formalaşan evfemizmlərin yer aldığı TKF-lər; 2) Quran sitatı və ya kvazitatı olmayıb, sadəcə reminisensiya səciyyəsi daşıyan və ya xalqın mifoloji görüş, habelə sxolastik öngörüşlərinə istinad edən evfemizmlərin yer aldığı TKF-lər.

Biz, Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemində Haqq sözünü həm Tanrı teonimin evfemizmi statusunda, həm də, "ədalət, haqq" mənalarında izləyə bilərik. Türk mənşəli evfemiztik teonimlər arasında Yaradan sözü yüksək işlənmə tezliyi ilə seçilir. Məsələn, Yaradana qovuşmaq TKF dilimizdə "ölmək" anlamının evfemistik sinonimi mövqeyində çıxış edə bilər. Məsələn: *Aşiq və məşuq öz eşqləri ilə Yaradana qovuşurlar*¹. Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemində evfemizmlərin yer aldığı çox sayda TKF-lərə təsadüf etmək olar. Demonim komponentli ifadələrdə evfemikləşməyə gəlincə, rus, ingilis və bir çox hind-Avropa dillərindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində şeytan anlayışının

---

¹ Şıxlı İ.. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, II cild, Bakı, "Şərq - Qərb", 2005, s. 160

evfemikləşməsi haqqında danışmaq doğru olmazdı. Belə ki, dilimizdə analogi mövqedə işlənən cin və ya İblis sözləri müəyyən semantik fərqliliklərə baxmayaraq (müq. et: *şeytan əməli – İblis əməli; dəli şeytan deyir ki, ... – başına cin vurmaq* və s.), şeytan anlayışının teoloji termin kimi paralelləri kimi dəyərləndirilə bilər. Halbuki digər dillərdə demonim obrazının ifadəsi üçün metaforalardan, apelyativ leksikadan geniş istifadə edilməkdədir. Məsələn, rus dilində. *Азazelь, Враг, Противник: Сатана, Люцифер* və s.

Dissertasiyanın ikinci fəslə "Azərbaycan dilindəki teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlərin meydana gəlməsində allüziya faktorunun rolu" adlanır. Bu fəsil yeddi yarım bölmədən ibarətdir. Teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlərdə intertekstuallıq faktorunun rolu barədə olan yarım bölmədə Azərbaycan dilində mövcud olan teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlərin məzmun planında təhlili burada köklü fərqlərin olduğunu söyləməyə əsas verir.

Azərbaycan dilindəki teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlərin təhlili də onu ortaya qoyur ki, bu qrup frazeologizmlər arasında məna tutumu sadəcə verilmiş mətnə ifadə tapmayan və deməli, digər mətnə istinad edən frazeologizmlər az deyil. Məsələn, *şeytanın qıçını qırmaq, kor şeytan* və s. bu kimi ifadələrdəki ilkin (metaforikləşməyə qədərki) məna yükünün dini inanc və anlayışlar müstəvisindəki təhlili onu göstərir ki, deonimik obrazın fiziki naqislikləri heç də təsadüfi deyil.

İntertekstuallığın ifadə formalarından biri kimi nəzərdən keçirilən allüziya hadisəsi də özlüyündə sitat, istinad məqamını əks etdirsə də, tam mənası ilə həmin xarakteristika ilə eyniləşdirilə bilməz. Belə ki, burada vacib olan məqam "sıfır və ya implisit markerləşməyə malik olma"dır. İntertekstuallığın kanonikləşmiş izahına isə R.Bartın əsərlərində təsadüf etmək olar. Tədqiqatçı yazır: "Hər mətn intertekstdir" (yəni "mətn içində mətnədir" – A.S.).

Azərbaycan dilindəki istər teonim, istərsə də demonim komponentli frazeoloji vahidlərin bir mətn vahidi kimi fərdi şəkildə və ya hər hansı bir digər mətn çərçivəsindəki təhlili R.Bartın təqdim edilən fikrinin doğruluğunu əyani şəkildə isbatlayır. Belə ki, "On iki imama yalvarınca, bir Allaha yalvar" və ya "Yüz iyirmi dörd min peyğəmbərə yalvarınca, bir olan Allaha yalvar" ifadələrindəki "iqtibaslar" xalqımızın keçmişi və bugünü ilə sıx şəkildə bağlı olan tarixi və etnokulturoloji reallığın verbal ifadəsindən başqa bir şey deyil.

Azərbaycan dilindəki teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlərdə remininstensiyaya məruz qalan əsərlər sırasında öncüllük təşkil

etməsi güman edilə bilən ilk mənbə, heç şübhəsiz ki, “Allah kəlamı”nın yer aldığı “*Qurani-Kərim*” və eləcə də *Peyğəmbər (ə.s) hədisləridir*.

Allüziyanın “mifoloji, İncilə aid olan, ədəbi, tarixi personaj və hadisələrin hal – hazırda haqqında bəhs edilən personaj və hadisələrə keçirilməsi” kimi dəyərləndirən İ.R.Qalperinə görə, “allüziya məşhur olan, geniş şəkildə tanınma əmsalına malik obrazı bərpa etmir, sadəcə olaraq, ondan ... informasiyanı mənimsəyir”¹.

Dilimizin frazeoloji sistemində yer alan teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlərin bir qrupunu isə allüziya və reministensiyalar təşkil edir. Allüzial məna əlaqələndirməsi ilə reministensiya arasında kəskin sədd çəkmək çətin olsa da, müəyyən fərqlərin mövcudluğu, habelə allüziya və reministensiyaya mənbələrinin yekcins olmaması da bura müəyyən təsnifatlandırmanı labüd edir.

“Qurani – Kərim”in allüzial fon kimi mövqeyinin bibleizmlərdəki “İncil” faktorunun rolu ilə müqayisəsinə dair ikinci yarım bölmədə Azərbaycan dilindəki teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlərin böyük bir qisminin mənbəyini, xalqımızın dini inancı ilə bağlı olaraq, müqəddəs səmavi kitablardan biri – “Qurani-Kərim” təşkil etdiyindən, analogiyadan çıxış edərək, bibleizmlərlə paralellik məqamlarına da toxunulur. Xatırladaq ki, bir çox tədqiqatçıların, tam haqlı olaraq, qeyd etdikləri kimi, xristian dini ardıcılığının istifadə etdikləri dillərdə (məsələn, rus, ingilis, fransız, alman və s. dillərdə) yer alan teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlərin də əsas istinad mənbəyi, məhz, bibleizmlərdir. Göründüyü kimi, 1) bibleizmlərin formalaşmasında “İncil” faktorunun təsiri quranizmlərin meydana gəlməsində “Qurani-Kərim”in rolu qədər həlledici mahiyyət kəsb edir; 2) həm quranizmlər, həm də bibleizmlər orijinal mənbə iqtibası ilə bərabər, fərqli yozum və konnotasiyalı ifadə şəxələnməsi ilə zəngindir; 3) həm quranizm, həm də bibleizmlər “ibrahimi dinlər”ə istinad edən müqəddəs kitablardan sitat, kvazisistat və “eyham”ları ehtiva etdiyindən müəyyən personaj, süjet, dini doqma ortaqlığından məhrum deyil.

İkinci fəslin üçüncü yarım bölməsi Azərbaycan dilindəki TDKF-lərin digər türk dillərindəki analogi vahidlərin ortaq allüzial fonu haqqındadır. Qohum dillərin frazeoloji sistemlərinin müqayisəli təhlili araşdırmaya cəlb edilən dillərin söz – hikmət xəzinəsi Oxşar dil faktlarına Azərbaycan və Türkiyə türklərinin frazeoloji sistemində də təsadüf etmək mümkündür. Məsələn, Cənubi Azərbaycanda geniş işləklik qazanmış bir ifadədə

---

¹ Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования; М.: Ком Книга, 2007, s. 110

oxuyuruq: *Xoruz çox olan yerin səhəri tez açılar*¹ (*Xoruz çox olan yerin səhəri tez açılar.*), yəni məsləhətçilərin çox olması işin daha rəvan və tez getməsinə yardımçı olur.

İkinci fəslin digər yarım bölməsi “*Azərbaycan və Türkiyə türkcələrindəki TDKF-lərin semantik adekvatlıq əmsalına dair*” adlanır. Azərbaycan və Türkiyə türkcələrindəki teonim komponentli frazeoloji vahidlərin müqayisəli təhlili burada “Allah” sakral oniminin yer aldığı ifadələrin demək olar ki, mütləq üstünlüyünü təsbit etməyə imkan verir. Onu da qeyd etmək ki, qədim türklərin monoteizmlə daha erkən tarixi mərhələdən tanışlığı və onların tək olan Allaha tanıyıb səcdə etmələri müvafiq teonimik nominasiya vahidinin (Tanrı sözünün) meydana gəlməsini qaçılmaz etmişdir.

Allah komponentli frazeoloji vahidlər arasında semantik uyğunluq səviyyəsini müəyyənləşdirərkən aşağıdakı vəziyyətlərin mövcudluğunu təsbit etmiş oluruz:

1. Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində, demək olar ki, tam adekvatlıq nümayiş etdirən Allah komponentli frazeologizmlər: *Allah bir kapıyı kapatırsa, ötekini açar – Allah bir qapını bağlayanda, o birisini açar; Allah sabırlı kulunu sever – Allah sabırlı olanı sevir.; Allah sağ eli sol ele muhtac etməsin – Allah sağ əli sol ələ möhtac eləməsin; Allah dağına görə kar verir – Allah dağına baxıb qar yağdırır; Allah’tan umut kesilməz – Allahdan ümid kəsilməz; Allah bilir, ama kul da sezer – Allah bilir, qul sezir* və s.

Yuxarıda təqdim olunan nümunələrdən də aydın şəkildə göründüyü kimi, Azərbaycan və Türkiyə türkcələrindəki Allah komponentli frazeoloji vahidlərin böyük əksəriyyətində qarşılıqlı semantik adekvatlıq və tərkib uyğunluğu müşahidə edilir. Bu qrupda mövcud olan fərq iki qohum dil arasındakı bəzi struktur özünəməxsusluqların ifadəsindən başqa bir şey deyil. Məsələn: *kesilməz – kəsilməz, qar verir – kar verir.*

2. Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində qismən adekvatlıq nümayiş etdirən Allah komponentli frazeologizmlər: *Allah gümüş kapıyı kaparsa, altın kapıyı açar – Allah bir qapını bağlayanda, o birisini açar.; Allah doğrunun yardımçısıdır – Allah haqqın yanındadır., Allah bilir, bəndədən nə gizli – Allah’ın bildiyi kuldən saklanmaz; Allah kulunu kismeti ilə yaradır – Allah veribsə, qismətini də verib, Düşməz, kalkmaz bir Allah – Yıxılıb qalxmayan bir Allahdır;*

3. Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində semantik adekvatlığa malik

---

¹ Həsən bəy Hadi. Atalar sözü, elin gözü. Təbriz, 2010, s. 150

olmayan və semantik adekvatı fərqli ifadə çərçivəsində reallaşan Allah komponentli frazeologizmlər: *Allah balmumu yakana balmumu, yağmumu yakana yağmumu verir*, yəni Allah hər kəsə bacarığına, əməyinə görə verir. Və ya aza qane olmayan çox çalışıb çox qazanar, qane olan isə azı ilə kifayətlənər.

Başqa bir bölmə digər türk dillərində yer alan TDKF-lərələ müqayisə kontekstində Azərbaycan dilində işlənən TDKF-lərə həsr olunur.

Türkiyə türkcəsinin dilimizə maksimal yaxınlığı və ortaq dini etiqad seçimi bu iki dilin TDKF-lərindəki ortaqlıqlarını maksimum həddə çatdırmışdır. Bununla belə, digər türk dillərində eyni səviyyədə olmasa da, kifayət qədər ortaq xarakterli və ya yaxın semantikəli frazeoloji vahidlərə təsadüf etmək mümkündür.

I. İlk mənbəyə tam adekvatlıq təşkil edən frazeoloji vahidlər.

Bu qrupa birbaşa “Qurani-Kərim” sitatlarını aid etmək olar. Həmin sitatların, demək olar ki, bir qayda olaraq, tərcümə xarakteri kəsb etməsi həmin qrup iqtibaslarının dilimizdəki sayının məhdud olmasını qaçılmaz etmişdir.

II. İlk mənbəyə nisbi adekvatlıq nümayiş etdirən frazeoloji vahidlər . Bu qrupa “Qurani-Kərim”in tərcüməsinin bir qədər sərbəst interpretasiyası sayəsində meydana gəlmiş kvazistatlar daxildir. Adından da göründüyü kimi, həmin frazeologizmlər müqəddəs kitabdakı kəlam və mülahizələrin bir qədər təhrif edilmiş və ya leksik – üslubi modifikasiyaya uğradılmış mənimşmə formalarıdır.

III. “Qurani-Kərim”ə eyham – xatırlatma xarakterli allüziya əsasında yaranan frazeoloji vahidlər. Bu qəbildən frazeoloji vahidlərdə hər hansı bir Quran surəsinin sitat və ya kvazisitəti izlənilmir. Həmin frazeologizmlər, sadəcə olaraq, məlum obrazların (Tanrı və şeytan) təəcəssüm etdirdikləri anlayışların (xeyir və şərin) qarşılaşdırılması, hər birinin ayrı – ayrılıqda missiyası və s. xüsusiyyətlərdən qaynaqlanaraq meydana çıxmışdır.

“Qurani-Kərim” allüziyaları kimi meydana çıxan demonim komponentli frazeoloji vahidlərin autentikliyə görə təsnifində göstərilir ki, “Qurani-Kərim”in kvazisitətləri kimi meydana çıxan frazeoloji vahidlər arasında demonim komponentli ifadələr də az deyil. Diqqəti çəkən odur ki, ümumilikdə, Quran allüziyalarında təmsil olunma səviyyəsinə görə demonim komponentli frazeologizmlər teonim komponentli vahidlərdən yətarincə fərqlənir. Belə ki, daha öncə də deyildiyi kimi, bu növ ifadələr arasında birbaşa “Qurani-Kərim” iqtibasları, demək olar ki, “yox” səviyyəsindədir.

Bu yarım bölmədə “*Teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlərin formalaşmasında “Kitabi-Dədə Qorqud”un allüvial fon kimi rolu*”ndan danışılır. Artıq deyildiyi kimi, dilimizin frazeoloji sistemində yer alan teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlərin böyük əksəriyyəti “Qurani-Kərim” sitatları, kvazisitatları və ya təkrar “quranizmlər” kimi meydana gəlmişdir. Bununla belə, onu da qeyd etməliyik ki, dilimizdəki teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlərin əsas mənbəyi müqəddəs kitabımız “Qurani-Kərim” olsa da, dilimizdə fərqli mənbələr əsasında formalaşan TDKF-lər də mövcuddur. Bu kontekstdə, xüsusi olaraq, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilini qeyd etmək olar.

İkinci fəslin beşinci yarım bölməsi etanım komponentli frazeoloji vahidlərin meydana çıxmasında bədii əsərlərin allüvial fon kimi roluna dair məsələlərə həsr olunur. Daha öncə də bildirildiyi kimi, etanım və demonimlər müəyyən cəmiyyət tabuları səbəbiylə evfemikləşməyə məruz qala bilərlər. Bəzi hallarda bu evfemikləşmə hadisəsinin özündə də allüvial fon müşahidə edilir ki, həmin fonun tam adekvat deşifrə edilməsi üçün verbal ünsiyyətdə olan tərəflərin vertikal kontekstdə eyni səviyyədə bələd olması labüddür. Əgər vertikal konteksti təşkil edən allüvial fon dini doqmalara bağlıdırsa, bu zaman həmin evfemizmin deşifrəsi daha asan və kontekstə uyarlılıq daha müvəffəq olacaqdır.

III fəsil “*Teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlərin frazeosemantik sahə metodu ilə təhlil və təsnifləndirməsi*” adlanır. Azərbaycan dilindəki TDKF-lərin ifadə etdikləri məna spektrinə görə təhlili çoxrakurslu yanaşma tələb edir. Belə ki, etanım və demonim komponentli frazeoloji vahidlər eyni bir meqakonseptə, yəni dini – mənəviyyat konseptinə daxil olmaqla bir çox ortaqlıqlara malik olsa da, onların qəti antoqonist təbiətə malik olması semantik təhlillərdə, məhz bu fərqdən çıxış edilməsini labüd edir. Bu mənada biz ilk mərhələdə komponent tərkibi baxımından **1) etanım komponentli; 2) demonim komponentli; 3) həm etanım, həm də demonim komponentli frazeoloji vahidlərin** mövcudluğunu fərqləndirməyi məqsədəuyğun hesab edirik.

Azərbaycan dilində TDKF-lər arasında ən çoxsaylı və ən rəngarəng məna spektrli qrup da, məhz etanım komponentli frazeoloji vahidlərdir. Ən azsaylı qrup kimi isə həm etanım, həm də demonim komponentinin iştirak etdiyi frazeoloji vahidləri qeyd etmək olar:

Həm etanım, həm də demonim komponentli frazeoloji vahid

Bu qrupda qarşılaşdırma semantikasi ön plana çıxır. *Allah şeytana lənət eləsin! Xeyir Allahdan, şər şeytandan.* Məsələn: *Ə kişi, mən deyirəm*

ki, axı Rüstəm bəy kişidir, belə şey eləməz. Qərək ki, **Allah şeytana lənət eylesin!**¹. **Allah şeytana lənət eləsin.** Dərk edirdim. Amma elə bil imkan olmurdu (151).Yaxşı olarsa – allahdan, pis olarsa şeytandır deyərlər².

Üçüncü fəslin birinci yarımbölməsi “*Teonim komponentli frazeoloji vahidlərin semantik qruplaşdırması və frazeosemantik sahə metodunun tətbiqinə dair*” adlanır. Teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlər özlüyündə əbədi bərişməz dixotomiyalarla bağlı anlayışları ehtiva etdiyindən onların məna spektrinin ilkin mərhələdə təhlili, məhz bu məqamla bağlı olmalıdır.

Teonim komponentli frazeoloji vahidləri birinci mərhələdə aparıcı komponentin *xeyir, İlahi ədalətin başlanğıcı və daşıyıcısı* missiyasına adekvat olan və olmayan ifadələr şəklində qruplaşdırmaq doğru olardı.

a) **pozitiv anlamlı:** *Allah yanından yan ötməyib, Allah heç nəyini əsirgəməyib; Allah – Təala mağmun etməyib; Allah adamı və s.*

b) “Müasir rus dilində “Allah” və “şeytan” komponentli frazeologizmlər”in geniş və çoxrakurslu struktur – semantik araşdırmasını aparmış N.V.Şvedova bu dilin frazeoloji sistemində “Allah” komponentinin üç növ semantik şaxələnmə törədə biləcəyini qeyd edir: 1) dünyanın, bəşərin, həyatın Yaradıcısı, başlanğıcı olan İlahi qüvvə kimi; 2) dünyada mövcud olan bütün mütləq həqiqət, ədalət, mütləq və şəxsiz gözəllik, harmoniya, habelə dünyanı idarə edən ali təfəkkür simvolu kimi; 3) digər insanlar üzərində hökmranlığa malik olan bir şəxs kimi³.

Nəcəf bəy Vəzirov, istərsə də müasir yazarlardan Pərviz “Allahım var” ifadəsinin fərqli interpretasiyasını təklif edərkən Tanrının bütün insanlara aid olması həqiqətini unutmurlar. Sadəcə olaraq, Azərbaycan linqvokulturoloji mühitində bu ifadə ədalətin bərpası, adil Tanrının öz gücünün göstərməsi kimi anlayışlarla əlaqəli olaraq formalaşmış və əxlaqi – mənəvi kodekslər sisteminin ən dərin qatına yeridilmişdir. Dini inanc baxımından, ilk baxışdan paradoksal görünə biləcək bu ifadə də, məhz dərin qatda yerləşən həmin İlahi ədalətin zəfəri ilə bağlı əminliyin frazeoloji qəlibdəki əks – sədası, verbal inikasıdır.

İ s k ə n d ə r x a n . *Allah əgər mənim Allahumdur, bu yazını pozar!*¹.

Üçüncü fəslin üçüncü yarımbölməsi “*Teonim komponentli frazeoloji*

¹ Hacıbəyli Ü. Seçilmiş əsərləri. İki cildə, I cild, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005, s. 86.

² Atalar sözü. Toplayıb Dərləyən: Vəhid Gərusi - Açıqlamalı Dənək Köçürən Nemət, s. 95.

³ Шведова Н.В. Фразеологизмы с компонентами "бог" и "черт" в современном русском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Тюмень, 2001, с. 12

¹ Vəzirov N.B. Əsərləri. Bakı, “Şərq - Qərb”, 2005, 304 s

vahidlərin semantik qruplaşdırmasına yeni yanaşma” adlanır. İlk olaraq, onu qeyd edək ki, teonim komponentinin yer aldığı frazeoloji vahidlərin ilkin mərhələdə pozitiv və ya neqativ mənə yükü daşıyıcısı olmasını fərqləndirən bölgü ilə *paralel* digər qruplaşdırmanın aparılması da məqsəddəuyğundur. Belə ki, frazeosemantik sahə metodunun tətbiqi ilə bağlı ayrı – ayrı müəlliflərin yanaşmalarını təhlil edərkən, biz bu yanaşma çərçivəsində əsas və periferik mənə yükü fərqləndirməsinin şahidi olduq (daha ətraflı bax: öncəki bölüm). Bu əsasda biz teonim komponentli frazeoloji vahidlərin Allah (// Tanrı, Yaradan və s.) teonimlərin aparıcı semantik fiqur kimi və ya periferik obraz kimi işlədilməsinə görə fərqləndirməyi məqsəddəuyğun hesab edirik. Beləliklə, **1) teonim komponenti nüvə (və aparıcı) mövqedə olan TKF-lər; 2) teonim komponenti periferik mövqedə olan TKF-lər.**

Teonim komponenti semantik yükün periferiyasında olmayan frazeoloji vahidlərə gəlicə onları aşağıdakı makrosahələr çərçivəsində fərqləndirmək olar: **1) Müraciət makrosahəsi; 2) Prosesuallıq – fəaliyyət makrosahəsi; 3) Ekzistensiya – səciyyələndirmə makrosahəsi; 3) Şahidlik-and makrosahəsi.**

Müraciət makrosahəsinin özündə aşağıdakı mikrosahələri fərqləndirmək mümkündür:

- a) alqış – arzu mikrosahəsi;
- b) xahiş – arzu, yalvarış, yardım mikrosahəsi;
- c) şikayət – bəddua mikrosahəsi;
- ç) ümid – təsəlli mikrosahəsi;
- d) şükranlıq mikrosahəsi

Prosesuallıq – fəaliyyət makrosahəsinə daxil olan frazeoloji vahidləri

1) teonim komponentin icra etdiyi fəaliyyəti əks etdirən və 2) teonim komponentə qarşı icra edilən hərəkəti ifadə edən frazeoloji vahidlər olaraq fərqləndirmək mümkündür.

Üçüncü fəslin digər yarım bölməsi semantik “boşalma”ya məruz qalmış TKF-lərə həsr olunub. Bu məqamda kiçik haşiyəyə çıxaraq qeyd edək ki, teonim komponentli frazeoloji vahidlər arasında semantik “boşalmaya” və ya təkrar semantik dəyərləndirməyə məruz qalan ifadə qismində “Sən Allah” frazeologizmini nəzərdən keçirmək olar. Əvəzlik komponentin kontekstə görə dəyişməsi fərqli variantlar törədən bu ifadə “*Allah xətrinə*”, “*Allah naminə*” (dialektlərdə “*Allah namına*” variantı), “*Allah eşqinə*” frazeologizmləri ilə, demək olar ki, eyni mənəni əks etdirir.

Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemindəki neqativ konnotasiyaya malik teonim komponentli vahidlər və polifunksional modellər haqqında

bölməsində Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemində yer alan teonim komponentli frazeoloji vahidlərin semantik tutumunun müqayisəli təhlili burada ilk baxışdan paradoksal görünə biləcək, lakin real dil faktlarına nəzər saldıqda tamamilə tanış və yaygın olan kontrastivlik məqamını ortaya qoymuş olur. Belə ki, mahiyyət etibarilə teonimik komponentin bəşər yaradıcısı, mənəvi və fiziki aləmin bütün müsbət cəhətlərinin mənbə - simvolu kimi dəyərləndirilməsi məlumdur. Xeyir – şər inantoqonistik mübarizəsi fonunda teonim – demonim ziddiyyətinin tam adekvatlıqla frazeoloji vahidlərdə əks olunması alışılan və geniş yayılmış ifadə üsulu kimi dəyərləndirilir. Məsələn: *Şeytan əməli* və *Allahın neməti*, *Şeytanın toruna düşmək* – *Allah adamı olmaq* və s. bu kimi qarşılaşdırmalar əbədi olan xeyir – şər mücadiləsinin tam adekvat frazeoloji inikasını ortaya qoymuş olur.

Müqayisə üçün onu da əlavə edək ki, dilimizdə “*Allahın bəlası*” ifadəsinə sinonim mahiyyət kəsb edən “*Allahın zülmü*” frazeoloji birləşməsi də işlədilməkdədir. Məsələn: *Çərəkəz rayon xəstəxanasından qayıdandan sonra feldşer əlini yelləyib Sayalı arvada demişdi: «Az, bu, Allahın zülmüdü!» Allahın zülmü elə bizəmi qalmışdı, a bala, a başı batmış!*. Lakin bu ifadələr arasında mövcud olan cüzi semantik fərq ikincidə iterasiya* semantikasının nisbətən daha qabarıq ifadə olunması ilə bağlıdır.

Xatırladaq ki, Azərbaycan dilindəki teonim komponentli frazeoloji vahidlər arasında bilavasitə teonim komponentinin açıq mətnlə işarələnmədiyi ifadələr də mövcuddur. Haqqında bəhs etdiyimiz “*Allaha pay aparmaq*” frazeologizmi ilə əlaqədar həmin ifadələrin bir qisminə evfemikləşməyə məruz qalan teonim komponentin ifadə forması, yəni xüsusi üslubi nominasiyası da, məhz, “göylərə” istinad edir: “Göydəki kişi”, “Göydəki”. Məsələn: *Məncə, Göydəki kişi özü işə qoşulmuşdu*.

Üçüncü fəslin digər yarımbölməsi “*Azərbaycan dilindəki demonim komponentli frazeoloji vahidlərin semantik qruplaşdırılması*” adlanır. Demonim komponentli frazeoloji vahidlərin məna növlərinə görə təhlilini apararkən, ilk olaraq, semantik nüvəyə adekvatlıq və qeyri – adekvatlıq prizmasından fərqləndirmə aparmaq vacibdir. Belə ki, istər Azərbaycan dilində, istərsə də digər türk dillərində, habelə qohum olmayan rus, ingilis və s. demonim komponentli frazeoloji vahidlərin məna tutumu müstəvisində təhlili onu deməyə əsas verir ki, “şeytan”, “cin” kimi demonimlər müəyyən kontekst çərçivəsində reallıq qazana bilən

---

* İterasiya istilahı latın dilindəki “*təkrarlanan, davamedici*” mənalarını ifadə edən *iterativus* sözündən meydana gəlib.

ambivalentliyə malikdirlər.

Azərbaycan dilindəki demonimik obraz ambivalentliyinə istinad edən frazeologizmlər haqqında istənilən az və ya çox dərəcədə inkişaf etmiş dünya dillərində demonim komponentli frazeoloji vahidlərə təsadüf etmək olar. Bu mənada həmin komponentli frazeologizmlərin mövcudluğunu, bir növ, semantik universalı planında nəzərdən keçirsək, düşünürük ki, heç də yanılmazdır. Belə ki, müəyyən neqativ xarakterli hadisə və ya obyektin səciyyələndirilməsi zamanı fərdin mənfi qiymətləndirmə şkalasındakı ən qəti, qeyri – apelyasyon və yüksək (mənfi) hədd, məhz, xeyir qüvvələrə qarşı antoqonist mövqedə quran və şər qüvvələrin ümumiləşdirici təcəssüm obrazı sayılan demonimlərə müraciət edilir.

Adekvat semantik tutumlu demonim komponentli frazeoloji vahidlər dedikdə, demonim komponentin ilkin semantik yükünə uyğun olaraq, “şər qüvvələrin təmsilçisi” mənə nüvəsinə daxil olan anlamda işlədilər, eləcə də həmin anlama bu və ya digər dərəcədə yaxın olan mənə spektrində istifadə edilən ifadələr nəzərdə tutulur. Məsələn, *şeytan yoluna düşmək* “yolunu azmaq, pis işlərə qurşanmaq” (MFL,225), *cini tutmaq* “bərək əsəbləşmək, bərək acığı tutmaq”¹.

Üçüncü fəslin dördüncü yarım bölməsində “Azərbaycan dilində yer alan demonim komponentli somatik frazeologizmlər”dən danışılır. Azərbaycan dilində demonim komponentli frazeoloji vahidlərin semantik yükünə nəzər saldıqda, burada maraqlı bir faktla qarşılaşmış oluruq. Belə ki, frazeoloji vahidlərdə nümayiş etdirilən süjet xətti və obraz səciyyələndirməsi burada demonimlərin antropomorfikləşməsi təəssüratı yaradır. Demonim komponentli ayrı – ayrı frazeoloji vahidlərlər əsasında demonimin, konkret olaraq, şeytanın ümumiləşdirmə əsasında yaranan obrazı onun insanabənzər bəzi özəlliklərə məxsus məxluq kimi təəvvür edildiyini düşünməyə əsas verir.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində aşağıda öz əksini tapan elmi, nəzəri müddəalar ümumiləşdirilmişdir.

1. Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemində TDKF-lər istər funksionallıq, istər leksik-semantik, istərsə də struktur spesifikasiyasına görə xüsusi mövqə tutur. Bu qrup frazeologizmlər xalqın dini etiqadı ilə bağlı mühüm məlumatı ehtiva etməklə bərabər, aid olduğu toplumun etnopsixologiyasını səciyyələndirən zəngin informativliyə malikdir.

2. TDKF-lər maraqlı struktur quruluşda təəvvür tapır. Bu struktur rəngarənglikdə antiteza (*Xeyir Allahdandır, şər şeytandır, Nə şeytanı*

---

¹ Seyidəliyev N. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası. Filol. elm. dok..... dis. Bakı, 2009, s. 84

gör, nə bismillah de; Yuxarıda Allah, aşağıda sən və s.), xiazm (Allah kora necə baxar kor da Allaha elə baxar), daxili qafiyə faktoru (Allah bilir işini, ağılatmaz dərvizşini; Bu – meydan, bu – şeytan; Allahdan buyruq, ağzıma quyruq və s.) özünün xüsusilə biruzə verir.

3. TDKF-lərdə semantik qrupların təhlili zamanı müəyyənləşdirilmişdir ki, bu qrup ifadələr arasında fonetik, leksik-semantik, morfoloji, sintaktik və fərqli formalı elliptik variantlara təsadüf edilir. TDKF-lərdə variantlılıq hadisəsinin təhlili çoxmənəlilik faktorunu, maraqlı sinonimik cərgələrin mövcudluğunu, omonimik, antonimiya hadisəsinə, yəni enantiosemiya faktlarını təsbit etməyə imkan verir.

4. TDKF-lərdə frazeorefləktivlik hadisəsinin təhlili onu söyləməyə əsas verir ki, stimulyasiya əlaqəsinə uyğun olaraq münasibətin lakonikliyi və bəzən hətta qeyri-şüurlu refləktivliyi onun (ifadənin) azkomponentli olmasını labüd edir; həmin ifadələr bilavasitə xalqa xas olan dünyanın dil mənzərəsi “çərçivə”ləri daxilində verbal həll qazanır.

5. TDKF-lərin transformasiya imkanlarını və ayrı-ayrı ifadələrin transformativ variantlılıq potensialını araşdırarkən belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, burada bir çox halda uzual formalar meydana çıxır və paralel işləklilik qazanır.

6. TKF-lərdə evfemikləşmə hadisəsinin araşdırılması burada hər hansı bir qeyri-teonimik və ya qeyri-deonimik obrazın anlayışın evfemikləşməsinə xidmət edən TKF-lərin fərqləndiyini ortaya qoymuşdur.

7. “Qurani-Kərim”in allüzial fon kimi mövqeyinin bibleizmlərdəki “İncil” faktorunun rolu ilə müqayisəsi “*Allah başından bir tük əksik eləməsin*” tipli frazeologizmlərin kökünün xristianların müqəddəs kitabına gedib çıxdığını və bu mənada “məxsusi Azərbaycan təkrar quranizmi” statusunda da dəyərləndirməli olduğunu ortaya qoyur.

8. “Qurani – Kərim” allüziyaları fonunda meydana çıxan TKF-lərin autentikliyə görə dəyərləndirilməsi ilkin mənbəyə tam və nisbi adekvatlıq nümayiş etdirən TDKF-ləri fərqləndirməyi mümkün edir.

9. TDKF-lərin formalaşmasında “Kitabi-Dədə Qorqud”un allüzial fon kimi rolu dəyərləndirilərkən müəyyən edilmişdir ki, *Allah qarğayıb (Allah qarğamış), Ana haqqı Tanrı haqqıdır, Qadir Tanrı səni namərdə möhtac etməsin, Haq yandıran çirağınız daim yansın, Allah verən umudun üzülməsün* və s. ifadələr qədim eposdakı yüksək işlənməsi sayəsində bu günümüzədək qorunub saxlanmışdır.

10. TDKF-lərin təhlilinə semantik sahə metodunun tətbiqinin məqsədəməvafiqliyi müəyyənləşdirilmiş və istiqamətli araşdırmalar əsasında burada ilkin olaraq pozitiv və neqativ anlamlı qruplar

fərqləndirilmişdir.

11. TKF-lərə frazeosemantik sahə metodunun tətbiqi teonim komponenti nüvə (və aparıcı) və teonim komponenti periferik mövqedə olan TKF-ləri fərqləndirməyi ləbüd etmişdir.

12. DKF-lərin semantik qruplaşdırılması qeyri-adekvat və adekvat semantik tutumlu DKF-lərin fərqləndirilməsini mümkün edir.

Tədqiqatın əsas məzmunu aşağıdakı elmi məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycan dilindəki demonimik obraz ambivalentliyinə istinad edilən fazeologizmlər haqqında. Terminologiya məsələləri, Bakı-Elm-2013 №1, s.73-81.

2. Azərbaycan dilindəki teonim komponentli frazeoloji vahidlərin variantlarının çoxmənalılıq potensialındakı fərqliliklər barədə. Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri Ümummilli lider H.Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr olunmuş IV Beynəlxalq elmi konfransın materialları, 01-04 may 2013-cü il, Bakı 2013, s.511-513

3. İngilis dilinin üslubiyyatının tədrisi zamanı frazeoloji evfemikləşmədəki semantik adekvatlığın izahına dair. Ümummilli lider H.Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr olunmuş “Xarici Dillərin tədrisinin aktual problemləri” Beynəlxalq Elmi-Praktiki Konfransın materialları, Bakı, 6-7 May 2013-cü il, s.31-32

4. Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində yer alan Allah teonim komponentli frazeoloji vahidlərin müqayisəli təhlili. Azərbaycan Şərqsünaslıq elmi inkişaf yolları Akademik V.Məmmədəliyevin anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, 2013-cü il 27-28 iyun, s.44-46

5. Teonim komponentli frazeoloji vahidlərin semantik qruplaşdırmasında frazeosemantik sahə metodunun tətbiqinə dair. Azərbaycan xalqının ümummilli lider H.Əliyevin anadan olmasının 91-ci ildönümünə həsr olunmuş Gənc tədqiqatçıların II Beynəlxalq elmi konfransın materialları, 18-19 aprel Bakı, 2014-cü il, s.179-180

6. Azərbaycan dilinin frazeoloji sistemindəki neqativ konnotasiyaya malik teonim komponentli vahidlər və polifunksional modellər haqqında. Filologiya məsələləri Bakı “Elm və təhsil”, 2015 № 9, s.355-358

7. Role of intertextual factor in theonym and demonim componentend phraselological units. Киевский Национальный Университет имени Тараса Шевченко Издательский дом Дмитрия Бураго, Киев, 2017, с. 282-284.

8. Azərbaycan dilindəki teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlərdəki assonans tipli ifadələr. Dil və ədəbiyyat Beynəlxalq elmi –nəzəri jurnal 2(102) Bakı, 2017, s. 89-91.

9. Digər türk dillərdə yer alan TDK-lərlə müqayisə kontekstində Azərbaycan TDKF-ləri. Dil və ədəbiyyat Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal 4(104) Bakı, 2017, s. 106-108

10. Azərbaycan dilində teonim və demonim komponentli frazeoloji vahidlərdə alliterasiya xarakterli ifadələr. Filologiya məsələləri, Bakı, 2017, № 17, s. 268-273

11. Azərbaycan dilinin təmsalında quranizmlərdə frazeoloji sistemin ən fərqli semantik sferaları. Filologiya məsələləri, Bakı, 2017 № 18, s. 249-254

12. Azərbaycan dilində nitq nümunələrinin teonim komponentli semantik sahələri. Filologiya məsələləri, Bakı, 2017 № 19, s. 75-81

**Фразеологизмы с компонентами теонима и демони́ма в
азербайджанском языке**

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена фразеологизмам с компонентами теонима и демони́ма в азербайджанском языке.

Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы, даётся информация об объекте и предмете, целях и задачах, научной новизне, источниках и методах, теоретической и практической значимости, положениях, апробации, структуре исследования.

I глава диссертации называется «Структурные и стилистические особенности фразеологических единиц с компонентами теонима и демони́ма в азербайджанском языке». В данной главе рассматриваются вопросы «игры слов» и фонетической образности, семантические группы, вариантность и синонимия, эвфемизация во фразеологических единицах с компонентами теонима и демони́ма в азербайджанском языке.

II глава диссертации посвящена вопросу роли фактора аллюзии в появлении фразеологических единиц с компонентами теонима и демони́ма в азербайджанском языке. В этой главе сравнивается позиция Гурани-Керима как аллюзивного фона с ролью фактора Библии в библеизмах. Здесь также анализируется роль «Китаби-Деде Горгуд» как аллюзивного фона в формировании фразеологических единиц с компонентами теонима и демони́ма.

III глава диссертации называется «Анализ и классификация фразеологических единиц с компонентом теонима фразеосемантическим полевым методом». В данной главе даётся широкое представление о фразеосемантическом методе. Здесь отражены вопросы семантической группировки фразеологических единиц с компонентом теонима и нового подхода к ним. В этой главе в то же время говорится о семантической группировке фразеологических единиц с компонентом демони́ма, о соматических фразеологизмах с компонентом демони́ма и фразеологических единицах с компонентом демони́ма адекватного семантического наполнения.

В заключении обобщаются результаты проведённого исследования.

**The Phraseological Units of the Theonymic and Demonic Components
in the Azerbaijan Language**

SUMMARY

This dissertation is dedicated to the phraseological units of the theonymic and demonic components in the Azerbaijan language.

The dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion and the list of the used literature.

In the introduction the actuality of the theme, the objects and topics, the aims and purposes, the scientific novelty, the sources and methods, the theoretical and practical significance and main points of the dissertation and the approbation and structure of this research work are informed about.

The first chapter of the dissertation is entitled as “The Structural and Stylistic Peculiarities of the Phraseological Units of the Theonymic and Demonic Components in the Azerbaijan Language”. In this chapter the problems such as “a word game” and phonetic figurativeness, semantic groups, variance, synonymity and euphemizing in the phraseological units of the theonymic and demonic components of the Azerbaijan language are dealt about.

The second chapter of the dissertation is dedicated to the role of allusion factor in the formation of the phraseological units of the theonymic and demonic components in the Azerbaijan language. In this chapter the position of “The Koran” as allusion background is compared with the role of “the Gospel” in the biblisms. In the formation of the phraseological units of the theonymic and demonic components the role of “The Book of my Grandfather Korkud” as allusion background is analysed in this chapter as well.

The third chapter of the dissertation is entitled as “The Analyses and Classification of the Phraseological Units of the Theonymic and Demonic Components with the Method of the Phraseosemantic Field”. In this chapter the phraseosemantic field is widely informed about. The problems such as the semantic grouping of the phraseological units of the theonymic components and the new approach of it are studied in this chapter. The semiotic grouping of the phraseological units of the demonic components, the somatic phraseological units of the demonic components and the phraseological units of the demonic components with adequate semantic capacity are explored in this chapter.

Kağız formatı: 60/84 16/1
Sayı: 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur.

На правах рукописи

АЙТЕН ПИЛАГА гызы САДЫГОВА

**ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ С КОМПОНЕНТАМИ ТЕОНИМА И
ДЕМОНИМА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

5706.01- Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии

БАКУ- 2018